

Ihmismaantiede 2010-luvun suomalaisessa yliopistossa: valtiomuutoksen näkökulma

Ihmismaantieteessä käydään muiden tieteenalojen tapaan teoriakamppailuja, joissa osoitetaan lojaa-luuta joillekin lähestymistavoille ja joissa tutkijasukupolvet sitoutuvat käsityksiin alan avainkysymyksistä, teoreettis-metodologisista lähtökohdista ja tärkeistä käsitteistä. Tieteenalojen kehitys ei kuitenkaan ole ainoastaan sisäsyntyistä, puhtaasti tutkijoiden välittömistä intresseistä ja aivoituksista kumpuavaa. Yhteiskunnan asettama ulkoinen paine vaikuttaa kehitykseen, tutkimuskysymysten asettamiseen ja opetuksen liittyvien tavoitteiden muotoon.

Ihmismaantieteen tutkimuksen ja opetuksen asema 2010-luvun suomalaisessa yliopistossa on sidottu nykyiseen yhteiskunnalliseen toimintaympäristöön. Valtio on yhä yliopistojen ylivoimaisesti tärkein rahoittaja ja toimintakehys. Valtion valta suhteessa yliopistoihin ei ole heikentynyt vuoden 2010 yliopistouudistuksen myötä. Yliopistoreformi on paremminkin osa nykyistä valtiomuutosta. Esitän ensin joitakin huomioita Suomessa käynnissä olevasta valtiomuutoksesta ja yliopistoreformista. Sen jälkeen pohdin, miten ihmismaantiede näyttää tieteenalana sijoittuvan valtiomuutokseen.

Valtiomuutos ja yliopistoreformi

Kahden viime vuosikymmenen aikana on tutkittu paljon sitä, miten niin kutsutut hyvinvointivaltiot ovat muuttuneet. Prosessia on kutsuttu siirtymäksi kohden uusliberaalia valtiota (Harvey 2005). On myös puhuttu kilpailuvaltiokehityksestä ja siirtymisestä kohden jälkikansallista kaikenkattavan kilpailukykyisyyden ja innovaatiokyvykkyyden nimeen vannovaa valtiota (Cerny, Menz & Soederberg 2005). Toisen maailmansodan jälkeen John Maynard Keynesin ja esimerkiksi Gunnar Myrdalin oppien varaan rakentunut sosiaaliseen ja alueelliseen eheyteen pyrkinyt, kansallisen tason ensisijaisuutta ja hyveellisyttä korostanut valtiomalli on 1980-luvulta lähtien antanut tilaa Joseph Schumpeterin, Friedrich Hayekin ja Milton Friedmanin opein toimivalle kilpailuvaltiolle.

Tiivistetysti sanottuna keynesiläinen malli tarkoittaa julkisen kulutuksen ja julkisen sektorin korostamista sekä pyrkimystä luoda kysyntää, kulutusta ja kansallisen tason luottamusta sosiaali- ja aluepoliittisen tasoituksen avulla. Mallissa valtion keskushallinto pyrkii hierarkkiseen suunnitteluun, markkinoiden sääntelyyn ja yhtenäisten toimintatapojen soveltamiseen koko valtioalueella. Kilpailuvaltiossa pääperiaatteita ovat puolestaan yksityistäminen, tuotteistaminen, vapaiden markkinoiden ja kilpailun hyveellisuuden korostaminen, pääomaliikkeiden vapauttaminen ja kansallisen protektionismin tuomitseminen.

Talousskasvun painottaminen ja voimakas usko teknologiaan yhdistävät näitä valtiomalleja. Sen sijaan mallit eroavat voimakkaasti toisistaan katsottaessa kasvustrategioita. Kilpailuvaltiossa arvostellaan poliittisen yhteisöllisyyden tuotantotaloudellista tehottomuutta. Keynesiläisyydessä painottuvat puolestaan sosiaalinen vakaus ja yhteiskuntarauha. Kilpailuvaltiossa monikansallisten yritysten hallinnosta tuttuja oppeja pyritään siirtämään valtionhallintoon, ja kansainvälisyyden painotus poliittisena hyveenä syrjäyttää kansallisen tason (Moisio 2011).

Suomessa 1980-luvun lopulla käynnistyneen ja 2000-luvun alussa kiihtyneen kilpailuvaltiokehityksen keskeiset piirteet, ekonomisaatio, subjektifikaatio ja optimisaatio (ks. Rose 2007), näkyvät yliopistouudistuksessa. Ekonomisaatio tarkoittaa markkinaperiaatteiden ja niin kutsutun uuden ”kannustavan julkisjohtamisen” soveltamista kaikilla valtioelämän lohkoilla. Yliopistoreformissa tämä logiikka selvästi vahvistuu. Subjektifikaatio viittaa käynnissä olevaan prosessiin, jossa pyritään luomaan uusia hyödyllisiä, ”luovia” ja ”kilpailukykyisiä” kansalaisia – niin sanottuja kansainvälisen tason osaajia. Yliopistouudistus on selvästi sidoksissa kansalliseen luovuuskeskusteluun, jossa yksilövetoisuus sekä teknologisen osaamisen ja kilpailun kulttuuri korostuvat. Optimisaatio liittyy valtion osien tuotantotaloudelliseen arvotamiseen ja ”trimmaamiseen”. Yliopistouudistuksessa tämä ulottuvuus on näkyntä esimerkiksi kes-

Taulukko 1. Suomalaiset yliopistot ja valtiomuutos.

	Keynesiläinen hyvinvointivaltio	Kilpailuvaltio
Yliopiston luonne	Humboldttilainen sivistysyliopisto	Byrokraattis-teknologinen yliopisto
Yliopistojen pääasiallinen toiminnan taso	Kansallinen, alueellinen	Kansainvälinen, alueellinen
Keskeinen rahoittaja	Valtio	Valtio, yksityisen pääoman merkitys korostuu
Toiminnan päämäärä	Kansansivistys, kansallinen eheys, hyvinvoinnin lisääminen, talouskasvun tukeminen	Huippuosaamisen edistäminen, talouskasvun tuottaminen
Toiminnan päämuoto	Opetus	Tutkimus korostuu suhteessa opetukseen
Kansallisen yliopistojärjestelmän logiikka	Alueellinen hajauttaminen	Keskittäminen
Yliopistojen väliset suhteet	Tehtävien samankaltaisuus, periaatteellinen tasa-arvoisuus	Tehtävien erilaistuminen, yliopistojen välisten hierarkioiden muodostuminen

kusteluna rönsyjen karsimisesta. Tätä kautta yliopistoreformi on myös osa aluepolitiikkaa.

Yliopisto ei ole staattinen instituutio, jota nyt ensimmäistä kertaa muutetaan. Muutos johtuu aina poliittisesta päätöksenteosta, joka perustuu kulloistakin aikaa leimaaviin käsityksiin yhteisöjen kohtaamista haasteista. Valtio ja 1800-luvulla Saksassa institutionalisoitunut ”humboldttilainen” yliopisto ovat leimallisesti modernin ajan instituutioita, ja niiden välillä on ollut myös jännitteitä. Nykyisessä valtiomuutoksessa yliopistoinstituutio näyttää saavan uuden muodon ja osittain uuden toimintalogiikan. Yliopistojen toiminta ei ole enää ainakaan tavoitteiden tasolla sidottu kansallisen kulttuurin tuottamiseen ja suojelemiseen. Tilalla ovat uudet velvoitteet (taulukko 1).

Keynesiläisen hyvinvointivaltion kaudella suomalaiset yliopistot olivat elimellinen osa kansallisen eheyden tuottamista. Ne olivat leimallisesti humboldtilaisia kansansivistysyliopistoja, joissa koulutettiin suuria massoja. Yliopistoreformi asettaa yliopistot vähittäin osaksi teknologis-byrokraattista prosessia, jossa valtiovalta pyrkii luomaan sidoksia sijaintipaikkaa etsivän pääoman kanssa. Valtiovallan olennainen tehtävä on luoda houkuttelevaa liiketoimintaympäristöä. Tämän johdosta aiemmin korostetun kansalliset yliopistot kansainvälistyvät ikään kuin pakosta ja muuttuvat vähin erin kansainvälisen talouden osiksi. Omia vahvuuksiaan etsivät yliopistot pyrkivät Suomesakin markkinoimaan itseään ainutlaatuisina yksiköinä, mutta määrittävät ainutlaatuisuutensa lähestulkoon samalla tavalla: kansainvälisinä tutkimusyliopistoina (myös Readings 1996).

Valtionhallinto antaa yliopistoissa tehtävälle tutkimukselle nykyään suuren merkityksen. Tut-

kimuksen ja valtiollisen menestyksen koetaan olevan aikaisempaa selvemmin yhteydessä toisiinsa: yliopistoissa tehtävän tutkimuksen odotetaan parantavan valtion kilpailukykyä. Näin yliopistoista on tulossa aikaisempaa selvemmin teknologisisbyrokraattisia yksiköitä. Tilanne on monen perinteisesti opetuspainotteisen tieteenalan näkökulmasta pulmallinen. Valtaosalla tutkimuksesta tuskin on välitöntä kansantaloudellista merkitystä. Opetuksen suhteen tilanne on nähdäkseni samanlainen.

Opetusministeri Henna Virkkunen (2010) toteasi äskettäisessä linjanvedossaan, ettei suomalainen yliopistotason tutkimus ole tarpeeksi hyvää: se ei ole tarpeeksi kansainvälistä, terävää tai yhtenäistä. Vaikka käynnissä olevaan valtiomuutokseen näyttää liittyvän valtiovallan syvä hämmennys siitä mikä yliopisto oikein on, yliopistojärjestelmää uudistetaan kahdella tavalla. Ensinnäkin yliopistoverkostoa virtaviivaistetaan lakkauttamalla yksiköitä, eriyttämällä yliopistojen tehtäviä ja mahdollisesti karsimalla oppiaineita. Virkkunen (2010: 5) toteaa mahtipontisesti, että aikanaan tapahtunut ”korkeakoulutuksen laajentamisen tie” on ”kuljettu loppuun”. Toisaalta aikaisemmin kansalliseen yhteyteen rakennettuja yliopistoja pyritään nyt kansainvälistämään. Termi ”kansallinen” rinnastuu yliopistoreformissa heikkoon laatuun, menneisyyteen ja taloudelliseen tehottomuuteen. Aaltoyliopiston suunnitteluasiakirjoissa ja muussa julkisessa materiaalissa kansainvälisyyden korostaminen on olennainen piirre (Moisio 2009b).

Nykyiset yhteiskunnalliset valtasuhteet paljastuvat yliopistoreformissa mielenkiintoisella tavalla. Korkean teknologian pääomafraktiolla on tuossa uudistuksessa tavattoman suuri rakenteellinen

valta. Juuri tuon pääomafraktion edustajilla näyttää olevan oikeus osoittaa suomalaisen yhteiskunnan muutostarpeet. Tämän pääomafraktion intresseistä on vähitellen muodostunut ”kansallisia intressejä”. Yliopistoreformissa toteutettiin selkeästi niitä kaikkein kansainvälistyneimmän pääomafraktion toiveita, jotka liittyvät innovaatiokulttuurin edistämiseen, keynesiläisen valtion purkamiseen ja kansainvälisyyden sekä markkina-liberalismin edistämiseen.

Tuotanto- ja kansantaloudellisen ajattelun soveltaminen oppialojen yhteiskunnallisen merkittävyyden mittaamiseen johtaa siihen, että suuri joukko tieteenaloja putoaa pois yhteiskunnallisesti merkittävien alojen listalta. Opetusministeri Virkkunen (2010) hämmästelee sitä, miksi monissa yliopistoissamme on paitsi paljon pieniä oppiaineita myös selviä yliopistojen välisiä päällekkäisyyksiä. Tätä kysymystä ei aseta henkilö, joka tuntee suomalaisen hyvinvointivaltion historiallisen rakentumisen.

Kilpailuvaltiokehitykseen liittyvän yliopistoreformin tärkeä tavoite on saada yliopistojen koulutus ja tutkimus aikaisempaa saumattomammin tuotantoelämän, siis kaikenkattavan kansallisen innovaatiojärjestelmän tarpeisiin. Valtiovalta ja yliopistojen muut rahoittajat valvovatkin todennäköisesti tarkasti yliopistojen toiminnan sisältöä eli yhteiskunnallista ”hyödyllisyyttä”. Tässä yhteydessä suomalaisten yliopistojen uusi rahoituksellinen kehitys nousee tärkeäksi. Mitä enemmän yliopistojen rahoitus tulee yrityksiltä tai niitä edustavilta säätiöiltä, sitä enemmän niiden ”odotuksia” kohdistuu yliopistotutkimukseen. Myös valtiörahoittaja odottaa yliopistojen ratkaisevan yhä enemmän alueellisia ja valtakunnallisia ongelmia.

Ihmismaantiede 2010-luvun suomalaisessa yliopistossa

Tieteen sisäiset kehityskulut ja siihen vaikuttavat ulkoiset vaikutteet muodostavat niin saumattoman kokonaisuuden, että niiden erottaminen toisistaan on mielekästä ainoastaan heuristisessa merkityksessä (Moisio & Harle 2010). Tämä paljastuu tarkasteltaessa suomalaisen ihmismaantieteen kehitystä osana yleistä yhteiskuntapolitiikkaa. Suomalainen ihmismaantiede on koko itsenäisen valtiovaiheen ajan ammentanut yleisen yhteiskuntapolitiikan teemoista ja ollut näin ollen saumaton osa valtiokehitystä. Samaan aikaan se on vaikuttanut yhteiskunnalliseen kehitykseen, erityisesti aluekehitykseen (Moisio 2009a). Maantieteen yhteydessä usein mainittu ”kansallinen tehtävä” kuvaa erinomaisesti alan poliittista ja tiiviisti valtioon sidottua luonnetta. Suomalaisen ihmismaantietee-

lisen tutkimuksen yhteys poliittisiin ilmiöihin on ollut kiistaton kautta sen institutionaalisen historian.

Ihmismaantieteellä on ollut Suomen historiaa erilaisia kansallisia tehtäviä. ”Ensimmäisen tasavallan” kaudella (1917–1945) se liittyi itsenäisen kotimaan piirteiden ja aseman tutkimukseen sekä aivan erityisesti näiden kansallisten piirteiden siirtämiseen tuleville opettajille. Opetus korostui tutkimukseen verrattuna. 1950-luvulta 1990-luvulle asti ihmismaantieteen kansallinen tehtävä liittyi hyvinvointivaltion alueperustan tutkimukseen ja opetukseen sekä aluehallinnon tarvitseman virkamieskunnan kouluttamiseen. Tutkimus kehittyi opettajakoulutuksen rinnalle, kun maantieteestä haluttiin tehdä aikaisempaa selvemmin ”tiede”, joka vapautuisi opetusaineen maineesta ja loisi tieteellistä perustaa valtakunnalliselle aluesuunnittelulle.

Suomessa ihmismaantieteen institutionaalinen vahvistuminen liittyi eritoten keynesiläisen hyvinvointivaltion rakentamiseen 1950-luvulta alkaen. Ihmismaantiede vahvistui, kun elettiin vielä humboldtilaisen yliopiston eli kansallisen toiminnan takaan ja kansallisen kulttuurin vahvistamisen aikaa. OECD-maissa 1970-luvun taitteessa syntynyt ajatus tieteen velvollisuudesta edistää hyvinvointia sopi hyvin ihmismaantieteelle. Tuolloin pääoma reprodusoitui pääosin suhteellisen suljetuissa kansallisissa valtiotiloissa. Uusiin korkeakouluihin ja yliopistoihin perustettiin maantieteen ja talousmaantieteen professuureja ja runsaasti muita opetusvirkoja. Tampereen yliopistoon syntyi aluetiede, aluksi nimellä talous- ja sosiaaliekologia, ja suunnittelumaantiede institutionalisoitui yliopistoissa. Ihmismaantieteen institutionaalinen laajentuminen liittyi valtion ja kansallisen toimintatason vahvistamispyrkimyksiin. Keynesiläisen kansanyliopiston kaudella opetus painottui edelleen tutkimusta voimakkaammin. Laitokset muodostuivat opetuslaitoksiksi, vaikka aluesuunnitteluun liittyvä tutkimustehtävä olikin kiistatta merkittävä.

Keskustelu valtion taloudellisesta kilpailukyvästä, tutkimuksen ja opetuksen sekä kokonaisten oppiaineiden hyödyllisyydestä ja tutkijain velvollisuudesta osallistua yhteiskunnalliseen keskusteluun koskettaa kaikkia tieteenaloja. Nykyinen yliopistoreformi heijastelee käynnissä olevaa valtiomuutosta tai on paremminkin sen osa. Se liittyy uusiin pyrkimyksiin tuottaa talouskasvua eräänlaiseen kansalliseen luovuuteen ja tietoon liittyvään resurssiin nojaamalla. Tässä kaikenkattavaa innovaatiokyvykkyyttä korostavassa toimintaympäristössä määritetään jatkossa ihmismaantieteen yhteiskunnallinen relevanssi.

Suomessa siirtymä keynesiläisestä valtakunnan-tason aluesuunnittelua painottaneesta valtiosta uusliberaaliin kilpailuvaltioon on luonut ihmismaantieteelliselle tutkimukselle ja opetukselle uuden valtiollisen toimintaympäristön. Siinä siirtytään alueellisesta eheyttämisestä eriyttämiseen ja hajauttamisesta keskittämiseen, kansallisen ensisijaisuudesta kansainvälisen painottamiseen, valtiovetoisuuden korostamisesta markkinoiden ensisijaisuuteen, yhteisöllisyydestä individualismiin ja tasapäistämisestä kilpailuun. Kaiken kaikkiaan valtiostrategioissa valtioalueen merkitys muuttuu oleellisesti. Vaurauden tuottamisen oletetaan sitoutuvan valtioterritorioihin eri tavalla kuin aikaisemmin.

Yliopistojen yhteiskunnallisen tehtävän tulkitseminen taloudellisesti hyödynnettävissä olevaksi tutkimukseksi luo paineita ihmismaantieteelle. Alan tutkimuksella ei ole varsinaista lopullista maalia ja se voi parhaimmillaan löytää maailmasta vain niin kutsuttuja ”suhteellisia invariansseja” (Paasi 2006: 20). Tämä ei tee ihmismaantieteestä epärelevanttia. Ihmismaantieteen rooliksi voi kuitenkin muodostua korkeintaan innovaatiovaltion alue- ja yhdyskuntarakenteen tutkimus ja poliittikan prosesseihin osallistuminen. Innovaatioiden alueellisen ja sosiaalisen ulottuvuuden painotus voi suosia talousmaantieteellistä suunnittelu-tutkimusta.

Ihmismaantieteen kiinnittyminen innovaatiovaltion tilalliseen ja alueelliseen rakenteeseen johtaa todennäköisesti samaan ilmiöön kuin 1960- ja 1970-luvuilla: tutkimusohjelmat ja valtion politiikkaohjelmat kiinnittyvät saumattomasti toisiinsa. Nyt keskus- ja vaikutusalue-teorian ja alueellisen kehittyneisyyden mittaamisen tilalle istutetaan verkostoja sekä metropolimaisia ympäristöjä, osaamista ja luovuutta painottava ajattelu. Tämä kehitys on ollut itse asiassa käynnissä 1990-luvun alkupuolelta alkaen. Samaan aikaan ihmismaantieteilijät ovat sitoutuneet joihinkin tilallisiin ilmiöihin myös poliittisesti. Toiset puolustavat maa-seutua ja alueellista hajauttamista, toiset ajavat tieteen nimissä urbanismin eri variantteja, kuten kansallista kaupunkiverkkoa tai metropolikehitystä.

Innovaatiovaltion tarpeita tyydyttämällä ihmismaantiede kiinnittynyt aikaisempaa tiukemmin teknologiapääomaan, siis kaikkein kansainvälistyneimpään Suomessa operoivaan pääomafraktioon. Mitä enemmän tutkijoiden rahoitus tulee korkean teknologian sektorilta, sitä enemmän

tutkijat toistavat kriitikittömästi nykyisiä transnationaleja kehitysoppeja siitä, miten valtion kaltainen poliittinen yhteisö voisi tulla ”kilpailukykyisemmäksi”. Suomessa pohditaan kovasti, millaisessa ympäristössä innovaatiot syntyvät. Kotoiseen kansalliseen yhteyteen liimaillaan sellaisia täysin erilaisissa konteksteissa kehiteltyjä muotitermejä kuten innovatiivinen miljö, adaptaatio- ja muutoskyky, oppiva alue, luovuus, klusteri ja verkosto. Nykyinen valtiomuutos saattaa tehdä näiden termien soveltajista eräänlaisia uusliberaalin kilpailuvaltion hovimaantieteilijöitä. Samaan aikaan syntyy tilaus innovaatiokyvyn nimeen vannovan valtion kriittiselle tutkimukselle. Tosin kriittisen tutkimuksen elintila todennäköisimmin kaventuu yliopistoreformin myötä.

Käynnissä oleva valtiomuutos ja sitä hyvin kuvaava yliopistoreformi ovat ihmismaantieteen tutkimukselle ja opetukselle sekä uhka että mahdollisuus. Ihmismaantieteen lohkot kohtaavat nämä uhat ja mahdollisuudet eri tavoin. Erityisen haastava tilanne on humanistisen ja historiallisen maantieteen kaltaisille tutkimussuuntauksille. Valtiomuutos kuitenkin myös avaa uusia tutkimusmahdollisuuksia monilla ihmismaantieteen lohkoilla.

Alueellinen ja tilallinen tutkimustapa, monitieteisyys ja metodinen pluralismi ovat todennäköisesti uudessakin yliopistossa ihmismaantieteen suuri vahvuus. Ala tarvitsee entiseen tapaan tutkijaopettajia, jotka hoitavat maantieteen valtiosuhteen verkottumalla eritasoisen valtionhallinnon ja enenevässä määrin myös Euroopan unionin hallinnon kanssa. Aluesuunnittelun ja aluepolitiikan merkitys ja tarve eivät tietenkään ole vähentyneet siirtymässä keynesiläisestä hyvinvointivaltiosta schumpeterilaiseen kilpailuvaltioon. Soveltavan tutkimuksen lisäksi tarvitaan kuitenkin myös tutkijoita, jotka tekevät korkeatasoista perustutkimusta ja kehittävät maantieteen teoreettis-käsitteellistä perustaa. Ilman tätä ulottuvuutta ihmismaantiede ei menesty kilpailussa toisia tieteenaloja vastaan. Olipa tutkimus luonteeltaan millaista hyvänsä, toiminnan syvä pohjavirtauksena on oltava korkea laatu ja yhteiskunnallinen vastuullisuus.

SAMI MOISIO

*Suomen Akatemia / Maantieteen laitos,
Turun yliopisto*